

УДК 633.791:338.432:  
338.439.52

Т. Ю. Приймачук

кандидат економічних наук

І. П. Штанько

кандидат

сільськогосподарських наук

Т. А. Штанько

Інститут сільського

господарства Полісся НААН

## ХМЕЛЯРСТВО УКРАЇНИ: ДІАГНОСТИКА ПРОБЛЕМ ТА ОРІЄНТИРИ ВИРІШЕННЯ

*Вступ.* В умовах загострення конкуренції галузь хмелярства, як і весь агропромисловий комплекс країни, особливо потребує системних трансформацій, кінцевою метою яких має стати перехід до високотехнологічного та ресурсозберігаючого виробництва хмелю з відповідною результативністю і конкурентоздатністю. *Мета і завдання.* Проаналізувати сучасний стан вітчизняної галузі хмелярства, окреслити проблеми та орієнтири конкурентоспроможного розвитку вітчизняної галузі хмелярства відповідно до європейських Регламентів, у тому числі, виходу хмелепродукції на зовнішні ринки. *Методи.* Економіко-статистичний; монографічний; аналізу і синтезу, індукції та дедукції; графічний і порівняльний. *Результати.* Досліджено сучасний стан та тенденції

розвитку хмелярської галузі, окреслено проблеми та запропоновано орієнтири і заходи її інтеграційного розвитку, які забезпечать досягнення позитивних результатів у розвитку хмеліпідприємств, сприятимуть покращенню зовнішньоторгівельного балансу України та зростанню зайнятості й доходів населення, збереженню існуючих та створенню нових робочих місць, поліпшенню соціальної ситуації сільських територій. *Висновки.* Визначено, що відсутність організованого збуту хмелепродукції на ринку стримує розвиток виробництва хмелю в Україні та її експортний потенціал. Головним орієнтиром відродження та розвитку хмелярської галузі на перспективу є проведення заходів для вирішення цієї основної проблеми.

**Ключові слова:** хмелярство, кон'юнктура ринку, експорт та імпорт хмелепродукції, виробництво альфа-кислот, інтеграція.

**Постановка проблеми.** Нині все гострішою стає проблема необхідності системного удосконалення та трансформації хмелярства в Україні для забезпечення довгострокових інтересів держави на основі поєднання принципів державного регулювання з механізмами ринкових відносин в умовах децентралізації. Створення прозорого ринку хмелесировини сприятиме розвитку державно-приватного партнерства, малого підприємництва та фермерства, збільшенню кількості робочих місць, зайнятості сільського населення, мінімізації корупційних ризиків та вчинення правопорушень, утвердженню відкритих, прозорих механізмів прийняття управлінських рішень. Розбіжності українських стандартів з вимогами європейських регламентів щодо якості хмелю та хмелепродукції ставлять сьогодні вітчизняних виробників у нерівні умови на світовому ринку. Але, завдяки своїй унікальності, вітчизняні тонко-ароматичні й ароматичні сорти хмелю можуть стати фундаментом просування української хмелепродукції на зовнішні ринки. В умовах загострення конкуренції галузь хмелярства, як і весь агропромисловий комплекс країни, потребує системних змін, кінцевою метою яких має стати перехід до високотехнологічного та

ресурсозберігаючого виробництва хмелю з відповідним підвищенням результативності та конкурентоздатності.

**Аналіз останніх досліджень.** Висвітленню стану світового та вітчизняного ринків хмелю, дослідженню економічної ефективності його функціонування, проблем хмелярства були присвячені роботи багатьох вітчизняних науковців: Зіновчука В. В., Ковтуна М. Г., Костриці М. Ю., Куровського І. П., Годованого А. О., Савченка Ю. І., Рудика Р. І., Приймачук Т. Ю., Проценко А. В., Штанько І. П. та ін. Водночас, ряд питань в умовах прискорення глобалізаційних процесів вимагають діагностики проблеми галузі, визначення орієнтирів її розвитку та розробки заходів для швидкої адаптації хмелярства до умов, які нині склалися на вітчизняному та світовому ринках хмелю.

**Метою досліджень** є проведення комплексного аналізу стану українського хмелярства, визначення проблем та орієнтирів розвитку галузі. Об'єкт досліджень – процес конкурентоспроможного розвитку хмелярської галузі України в контексті впливу світових тенденцій на внутрішньому і зовнішньому ринках. Предметом економічних досліджень є сукупність теоретичних, методичних і практичних

аспектів функціонування та розвитку хмелярської галузі.

**Методи досліджень.** Для вирішення поставлених завдань застосовувались такі методи досліджень: економіко-статистичний – при визначенні сучасного стану хмелярської галузі, ефективності діяльності хмелепідприємств; монографічний – для вивчення позитивного досвіду з даних питань; аналізу і синтезу – для визначення проблем хмелярства та окреслення шляхів їх подолання. За допомогою методів індукції та дедукції отримано науково обґрунтовані результати та сформовано загальні висновки.

**Результати досліджень.** Нині вітчизняні виробники товарів усвідомлюють значне економічне відставання, яке стримує українську євроінтеграцію, оскільки основу національної економіки становлять сировинні та низькотехнологічні галузі, що істотно знижує потенціал розвитку України як конкурентоспроможної держави в довгостроковій перспективі. Не є виключенням у цьому плані й вітчизняна галузь хмелярства, потенціал якої, враховуючи розвиток пивоварної промисловості в Україні, є значним. Для вирощування хмелю та його реалізації Україна має вигідне географічне розташування та сприятливі ґрунтово-кліматичні умови. Територіально хмільники зосереджені в Поліській та Лісостеповій (північ) зонах, які найбільш придатні для вирощування ароматичного типу хмелю. Проте, в останні роки, незважаючи на значний попит пивоварних підприємств на хмелесировину, на внутрішньому ринку відбулося загальне зменшення виробництва цієї продукції, а необхідні пивоварам хмелепродукти завозилися з-за кордону [1].

Нині функціонування вітчизняної галузі хмелярства спеціалісти оцінюють як критичне [2, 3]. Великі пивоварні компанії з іноземним капіталом, що займають домінуюче становище на ринку пива (більше 70%), використовують у своїх технологіях винятково імпортовану хмелесировину, прикриваючись відсутністю вітчизняних сортів хмелю в рецептурах великих пивоварних підприємств. Лише регіональні пивоварні заводи, яким належить до 6% пивного ринку України, а також АТ «Оболонь» використовують гранульований хміль вітчизняного виробництва. У результаті такої політики вітчизняних хмелевиробників практично витіснено з українського ринку.

Натомість, якість вітчизняної хмелепродукції не поступається іноземній і за своїми показниками повністю відповідає не лише вітчизняним стандартам, але й критеріям, які встановлені Регламентами ЄС [4]. Однак, досі існує непорозуміння між виробниками хмелю та пивоварними підприємствами стосовно вимог до продукції, внаслідок чого перші часто залишаються у програті.

Хмелярство є важливою галуззю сільськогосподарського виробництва, продукція якої має безліч застосувань, починаючи від пивоваріння і закінчуючи косметологією. Більш як 90% вирощеного хмелю використовується у процесі виробництва пива, тому залежність від пивоварної промисловості значна і будь-який залишок продукції або її дефіцит миттєво позначаються на динаміці цін. В останні роки пивоварна індустрія України споживала в межах 98-140 т альфа-кислот, з яких вітчизняні виробники хмелю на даний період можуть забезпечити 20-25%, решта – імпортовані хмелепродукти. Нині пивоварна галузь при виборі постачальника сировини стикається з низкою проблем, основна з яких – об'єм та однорідність комерційних партій хмелепродуктів [5]. Для великого виробника пива разова закупівля хмелесировини може перевищувати 100 т, причому умова поставки – вся партія має бути одного сорту і однієї якості. З урахуванням того, що валове виробництво хмелю в Україні у 2017-2018 рр. ледь перевищило 500 т, організувати консолідовану закупку хмелесировини в кількох постачальників майже нереально. Відповідно, пивний ринок України, який представлений переважно іноземними пивоварними корпораціями, надає перевагу імпортованим хмелепродуктам (гранули, екстракти).

Особливості вирощування цієї культури (великий період до початку плодоношення, наявність шпалери) не сприяють швидкому прийняттю інноваційних технологій, але щорічно потребують значних коштів через високу капітало- та трудомісткість (240-290 тис. грн/га та 3000 люд.-год./га) [6]. При цьому, головними чинниками зростання ефективності галузі є забезпечення господарств необхідною технікою, новими конкурентоспроможними сортами [7] і агротехнологіями, екологічно обґрунтованими системами захисту та запровадження сучасних методів організації виробництва [8].

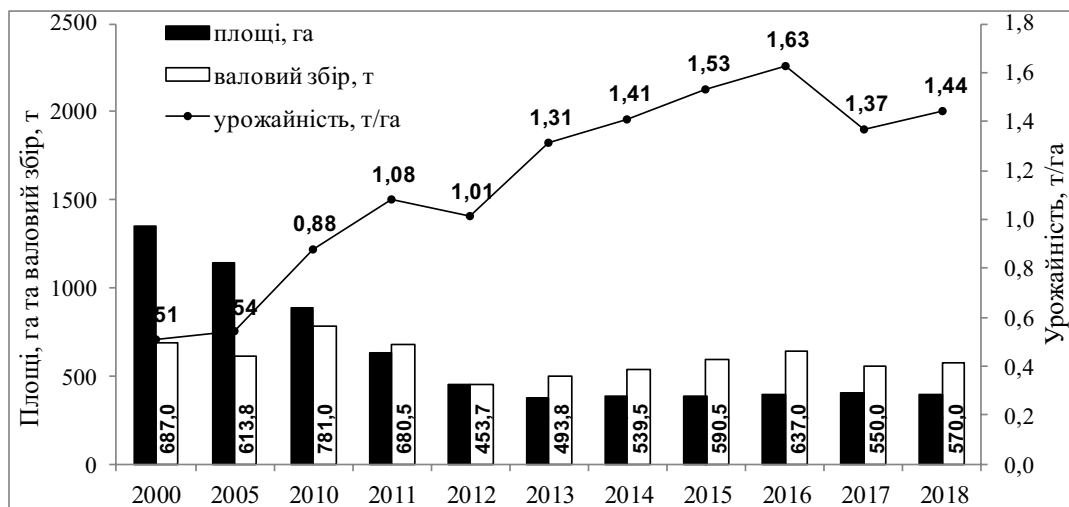
Нині у структурі хмеленасаджень провідне місце займає Житомирська область – майже 75% загальних площ, решта хмелеплантацій розташовані у Львівській, Хмельницькій та Рівненській областях. У 2018 р., порівняно з 2017 р., галузь мала незначне збільшення виробництва хмелю (на 20 т) лише за рахунок зростання урожайності від 1,37 т/га до 1,44 т/га (рис. 1) [9].

Економічна ситуація до 2013 р. була критичною, адже пивоварні підприємства сформували достатні запаси хмелесировини у період, коли пропозиція переважала попит, а реалізаційні ціни впродовж тривалого часу трималися на мінімальному рівні. Вітчизняні

хмелярі, не маючи попередньо укладених контрактів, які б гарантували стабільний попит на хмелесировину, змушені були зменшити ціну до критично низького рівня. Завдяки суттєвому зростанню цін реалізації вже з 2014 р. виробники отримували прибуток, а рівень рентабельності склав 7,1%. Упродовж останніх років тенденція зростання збереглася – у 2017 році рівень рентабельності склав 17,7%, у 2018 досяг – 60,9% [10].

Нині в Україні вирощується 16 сортів, у т. ч. 8 занесено до Реєстру сортів рослин, з них 4 сорти закордонної селекції [11]. Значна частина хмеленасаджень в Україні зайнята

**Рисунок 1. Виробництво хмелю в усіх категоріях господарств України за 2000-2018 рр.**



ароматичними сортами – 84% площ. Така структура характерна для традиційних європейських країн, які вирощують ароматичну сировину (Чехія, Словенія, Німеччина) [12-14]. Хмелепродукти, виготовлені з ароматичного хмелю, високо цінуються на міжнародному ринку. Навіть попри падіння обсягів виробництва певна частина хмелепродукції йде на експорт, тому важливою передумовою забезпечення достатнього рівня конкурентоспроможності вітчизняної хмелепродукції є розширення її асортименту [15, 16]. Значний інтерес до продуктів переробки ароматичного хмелю спостерігається зі сторони крафтового пивоваріння, яке останнім часом інтенсивно розвивається у багатьох країнах.

Експортом вітчизняної хмелепродукції займаються не виробники, а посередники або переробники, через що хмелярські підприємства втрачають певну частину

прибутку. Дані зовнішньої торгівлі свідчать про те, що у 2018 р. різко зріс попит на український хміль: було експортовано за кордон 274 т хмелю (більше в порівнянні з попереднім роком у 2,2 раза), його загальна вартість становила 2568 тисяч доларів США, (у 2,9 раза більше в порівнянні з попереднім роком) (рис. 2) [17, 18].

За даними фіскальної служби України, експорт української хмелесировини здійснюється, переважно, в країни СНД. Найбільшими споживачами українських хмелепродуктів у 2018 році були Чехія (794 тис. дол. США), Білорусь (781 тис. дол. США), Російська Федерація (303 тис. дол. США), на які сумарно припадало 97,5% всього експорту. У 2018 році вітчизняними виробниками пива було імпортовано 332 т хмелепродуктів на суму 3676 тис. дол. США (рис. 3) [18]. Основним постачальником хмелепродуктів в Україну за досліджуваний

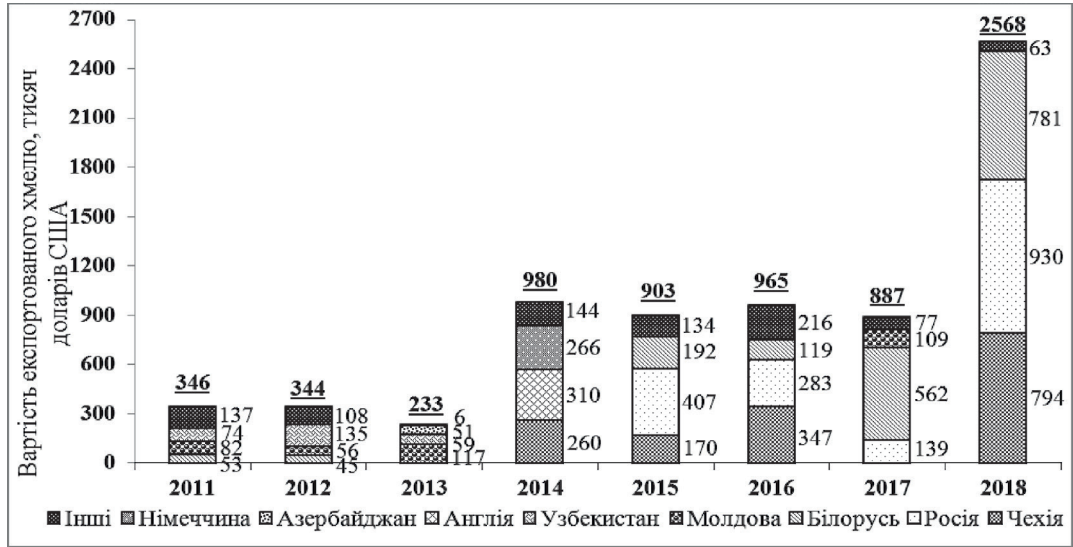
період була Німеччина, її питома вага за вартістю завезеної продукції (окрім 2013 року) переважала 50%, а у окремі роки – 80%

Моніторинг цінової ситуації на зовнішньому ринку України показав, що у 2018 р. середня ціна 1 т експортованого хмелю (у вигляді гранул) була на рівні 9,4 тис. дол. США, тоді як ціна імпортованої сировини на 15,3% вищою (11,1 тис. дол. США/т), при тому, що у 2017 році середня

ціна українських гранул хмелю на світовому ринку відставала від ціни імпортованих Україною хмелепродуктів на 40%, а у 2011-2012 роках – більше ніж у 4 рази. Проведений аналіз демонструє постійно від'ємне значення сальдо експортно-імпортних торгових операцій на ринку хмелю (рис. 4).

Парадокс полягає в тому, що пивоварні компанії купують імпортні хмелепродукти за контрактними цінами, значно вищими, ніж ті, за якими вітчизняні

**Рисунок 2. Вартість експортованого хмелю із зазначенням основних країн-контрагентів (тисяч доларів США) за 2011–2018 рр.**



**Рисунок 3. Вартість імпортованого хмелю із зазначенням основних країн-контрагентів (тисяч доларів США) за 2011–2018 рр.**

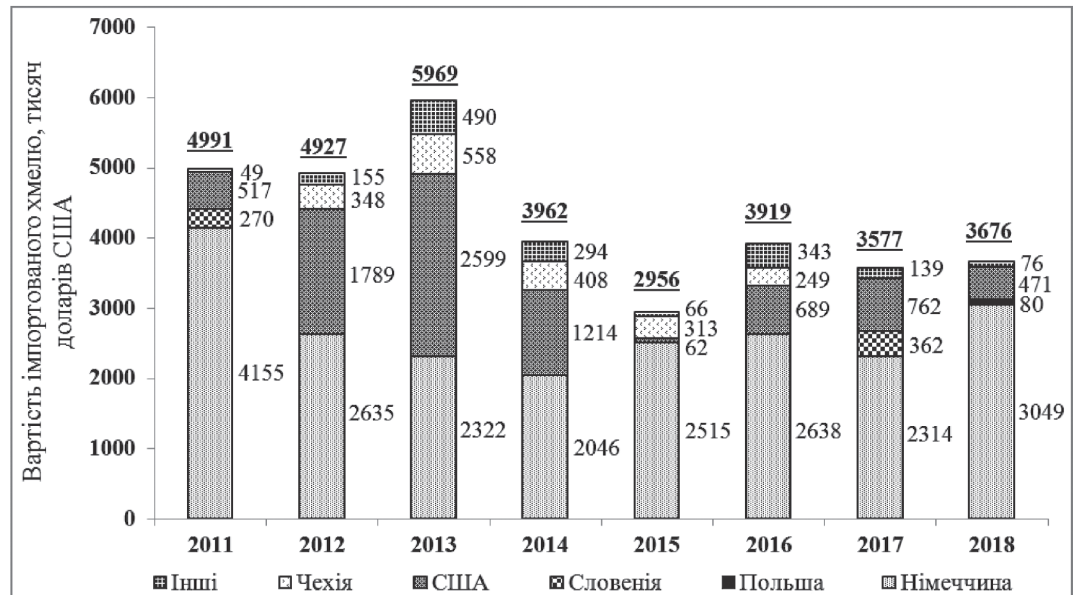
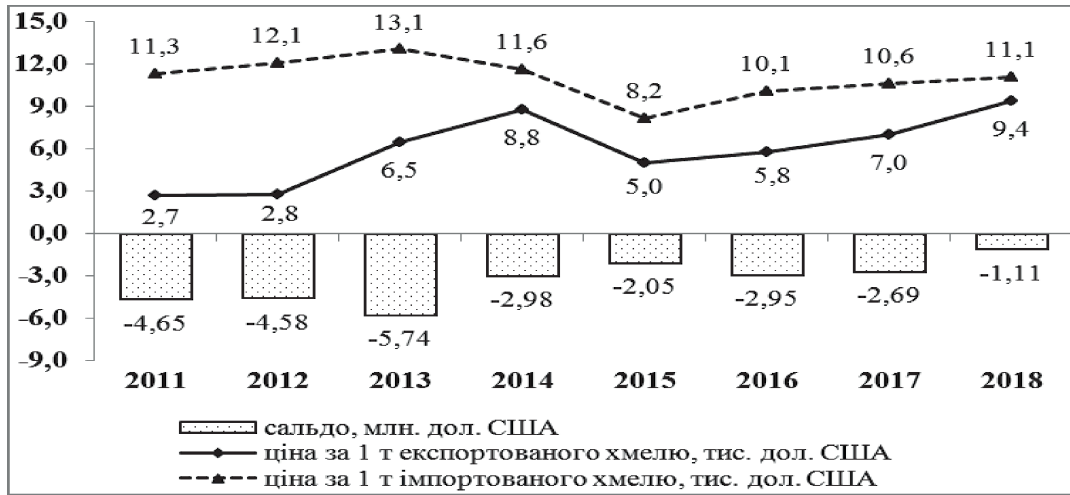


Рисунок 4. Динаміка цін на ринку хмелю України за 2011-2018 рр.



товаровиробники мають можливість реалізувати свою продукцію. Такий стан зовнішньої торгівлі є перешкодою перспективі розвитку вітчизняної галузі хмелярства. Нині експортуються незначні, порівняно з імпортом, обсяги гранульованої хмелесировини.

Серед основних причин такого стану експортно-імпоротної комерційної торгівлі хмелепродуктами слід виділити: наявність технологічних відмінностей в якості виробленої продукції, нестабільність обсягів постачання та відсутність необхідного асортименту хмелесировини. Вітчизняне хмелярство повинно швидко переорієнтуватися до ринкових умов, а хмелепродукти відповідати європейським вимогам якості для комерційних партій. Питання ж стандартизації в галузі хмелярства стають дедалі актуальнішими, особливо у зв'язку з інтеграцією до ЄС та СОТ. Окрім перерахованих проблем для хмелярства існує ціла низка інших, які детально розглянуті та висвітлені в науковій літературі [19-21] і в стратегічних планових документах розвитку галузі.

Провівши моніторинг сучасного стану вітчизняного хмелярства та визначивши коло проблемних питань щодо його функціонування в умовах ринкових перетворень, пропонуємо основні орієнтири конкурентоспроможного розвитку галузі:

- формування та реконструкція матеріально-технічної бази галузевого комплексу (проведення інвентаризації та ремонт хмелешпалери, хмелезбиральних

- машин та хмелесушарок, спеціалізованої хмелярської техніки та нових потужностей з виробництва екстрактів і гранул (тип 45), складів-холодильників з регульованими параметрами середовища);

- створення мережі розсадницьких господарств, які могли б забезпечити галузь садивним матеріалом високих репродукцій для забезпечення закладання та ремонту хмеленасаджень;

- формування організаційно-виробничої бази для розвитку галузі хмелярства на засадах ринкових механізмів, створення кооперативних та кластерного об'єднання виробників; впровадження інноваційних, екологічно безпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій вирощування і перероблення хмелю, запровадження технологій органічного вирощування хмелю;

- формування відповідної запитами пивоварів якісної сортової структури насаджень хмелю;

- забезпечення технічними засобами виробництва та післязбирального оброблення хмелю із запровадженням різнопланових компенсаційних фінансових механізмів на обласному та республіканському рівнях;

- імплементація європейської галузевої нормативної і технологічної документації, проведення у господарствах регламентації та сертифікації всієї низки технологічних процесів вирощування хмелю та його післязбирального перероблення у відповідності до вимог європейських регламентів;



- формування ефективної системи забезпечення галузі кадрами шляхом підготовки фахівців за цільовим призначенням та залучення молодих фахівців для роботи в хмелярстві;

- розширення шляхів використання хмелепродукції в альтернативних галузях: медицина, парфумерія, хлібопекарська промисловість;

- визначення пріоритетів розвитку вітчизняного хмелярства з урахуванням регіональних особливостей зони вирощування хмелю, обсягів площ вирощування хмелю, валового збору хмелесировини та сортової структури хмеленасаджень у відповідності до потреб пивоварних та інших підприємств;

- законодавче закріплення обов'язкової норми закупівлі пивоварними компаніями у вітчизняних суб'єктів господарювання хмелепродуктів на рівні 50% від загальної річної потреби у такій сировині;

- здійснення заходів щодо оптимізації ринку продуктів переробляння хмелю, використання їх в пивоварній промисловості з урахуванням якості продукції та максимальних можливостей експорту;

- удосконалення митно-тарифного регулювання щодо імпортованих хмелепродуктів (особливо ізомеризованих хмельових продуктів, запровадження відповідної класифікації таких товарів, застосування спеціальних видів мита, зокрема: антидемпінгового, компенсаційного тощо);

- удосконалення страхової та податкової політики у хмелярстві;

- встановлення пільгового податкового режиму при ввезенні на територію України якісних засобів захисту рослин для вирощування хмелю; звільнення від оподаткування ввізним митом та ПДВ операцій з імпорту високотехнологічного хмелярського обладнання для збирання, сушіння, грануляції, екстракції хмелю, пакування та зберігання хмелепродуктів;

- врегулювання земельних відносин, розробка юридичного та технічного оформлення прав оренди землі під хмільниками;

- сприяння розвитку тваринництва в поліському регіоні як основного джерела постачання органічних добрив;

- здійснення заходів щодо забезпечення розвитку інфраструктури ринку продукції хмелярства, диверсифікації каналів реалізації та забезпечення якості продукції, регулювання попиту і пропозиції, захисту ринку від імпортової сировини низької пивоварної якості;

- фінансування на достатньому рівні науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, спрямованих на розвиток вітчизняного хмелярства (розроблення нової хмелярської техніки, створення нових високоврожайних та адаптованих сортів хмелю, елементів технологій вирощування);

- наукове, освітнє та інформаційне забезпечення галузі, у тому числі з використанням ІТ, ГІС-технологій.

Механізм для реалізації сформованих орієнтирів має включати комплекс заходів, спрямованих на технічне, наукове, організаційне та матеріальне забезпечення аграрних та переробних підприємств галузі. Переважна кількість окреслених орієнтирів розвитку галузі хмелярства може бути вирішена за умов створення інтеграційного об'єднання (кластера). Кластерна модель має значний потенціал в хмелярстві, оскільки може стати стратегічною основою відновлення цієї галузі в Україні [15, 21, 22]. Проведення стратегічних заходів можливе за умов належного законодавчого та організаційного поля для залучення інвестицій у виробництво хмелесировини та її переробки, а інвестиційні ресурси в першу чергу мають використовуватися в таких напрямках: придбання високоефективної сільськогосподарської техніки для вирощування хмелю, проведення збиральних робіт та первинної переробки хмелесировини, організації виробництва високопродуктивного розсадного матеріалу, впровадження ресурсозберігаючих інноваційних технологій вирощування хмелю для отримання продукції, яка відповідає б світовим стандартам якості в об'ємах, необхідних для потреб вітчизняного пивоваріння та нарощування експортних потужностей українського хмелярства.

Аналіз сучасного стану вітчизняного хмелярства, об'ємів експортно-імпорتنних операцій суб'єктів господарювання, пов'язаних з хмелярством, дозволить визначити коло проблемних питань функціонування галузі в умовах ринкових перетворень та сформулювати основні орієнтири конкурентоспроможного розвитку галузі.

Реалізація розроблених орієнтирів та запровадження інтеграційних процесів кластеризації забезпечить досягнення позитивних результатів у розвитку галузі, сприятиме покращенню зовнішньоторгівельного балансу України та зростанню зайнятості й доходів, як в сільському господарстві, так і в переробному та промисловому секторах економіки. Проведені заходи у галузі сприятимуть розвитку вітчизняного хмелярства, забезпеченню зростання обсягів виробництва, стабілізації роботи хмелепідприємств та поліпшенню соціально-економічного стану сільських те-

риторій, зменшенню залежності України від імпорту хмелепродукції, нарощуванню експортного потенціалу України.

У результаті виконання зазначених орієнтирів розвитку і запропонованих заходів, галузь зможе досягти наступних результатів: збільшити до 2020 року продуктивні площі хмелю до 547 га; довести обсяги валового виробництва хмелесировини у 2020 році до 1148 т за урожайності 2,1 т/га; поліпшити якісні показники хмелепродуктів; забезпечити стабільність у роботі сільськогосподарських підприємств; зберегти наявні, відновити й створити нові виробничі потужності. Загальний збір альфа-кислот у виробленому врожаї становитиме 73,1 т, що забезпечить майже половину потреби вітчизняного пивоваріння у гранульованому хмелю та створить передумови для зростання експорту хмелепродуктів.

## БІБЛІОГРАФІЯ

1. Пивна та хмелева галузі України: кон'юнктура та інтеграція: монографія. За ред. Ю. І. Савченка. Житомир : ФОП Мальцева О. Ю., 2014. 96 с.
2. Ринок хмелю в світі. «Пивное дело»: URL: <https://www.pivnoe-delo.info/2018/02/03/rynok-hmelya/#000> (дата звернення: 20.05.2019 р.).
3. Хмелярство України: шляхи виходу з кризи / Рудик Р. І. та ін. Агропромислове виробництво Полісся. 2016. № 9. С. 54-60.
4. Рудик Р. І. Виробництво та якість українських гранул хмелю. Вісник аграрної науки. 2014. № 7. С. 52-56.
5. Співпраця хмелярства та пивоваріння: світовий та вітчизняний ракурс / Приймачук Т. Ю. та ін. Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2014. Вип. 2 (78). С. 72-79.
6. Типові ресурсозберігаючі технологічні проекти вирощування хмелю в зоні Полісся та Лісостепу України: наук.-практ. реком. / С. М. Рижук та ін. Житомир, 2018. 80 с.
7. Рудик Р. І. Сучасна сортова політика вітчизняного ринку хмелю. Вісник аграрної науки. 2013. № 8. С. 18-21.
8. Михайлов М. Г. Техніко-технологічне удосконалення матеріально-технічної бази хмелярських підприємств. Сучасні технології аграрного виробництва: зб. матеріалів доп. учасн. IV Міжнар. наук.-практ. конф. Київ. 2018. С. 38-40.
9. Рослинництво України 2018. Статистичний збірник. Відп. за вип. О. Прокопенко. Державна служба статистики України. 2019. 220 с.
10. Витрати на виробництво продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах у 2018 році. URL: [http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/sg/vytr\\_na%20ver\\_sg\\_prod/arch\\_vytr\\_na%20ver\\_sg\\_prod\\_u.htm](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/sg/vytr_na%20ver_sg_prod/arch_vytr_na%20ver_sg_prod_u.htm) (дата звернення: 10.06.2019).
11. Державний реєстр сортів рослин, придатних до поширення в Україні в 2019 році (витяг станом на 06.06.2019). URL: <http://sops.gov.ua/reestr-sortiroslin> (дата звернення: 20.06.2019).
12. The Barthe Report 2017/2018. 2018. 32 с. URL: <http://www.barthehaasgroup.com> (дата звернення 20.06.2019)
13. Global Hops Distribution. URL: <https://www.hopsteiner.com/uk/global-hops-distribution> (дата звернення: 20.05.2019 р.).
14. Martina Ferencová. Czech malt is in high demand around the world and beer exports are growing. Český slad je ve světě žádaný, roste i export piva. (Czech brewing and malting association/Český svaz pivovarů a sladoven) ČESKÝ CHMEL 2018. P. 34-37.
15. Муляр Т. С., Осовська Г. В. Стратегічне управління підприємствами галузі хмелярства: монографія. – Житомир: ЖНАЕУ, 2013. 244 с.
16. Тенденції розвитку ринку хмелю / Ю. І. Савченко та ін. Вісник аграрної науки. 2012. № 2. С. 67-71.
17. Експортно-імпорتنні операції на ринку хмелепродукції / Р. І. Рудик та ін. Економіка АПК. 2012. № 8. С. 103-108.
18. Державна фіскальна служба України. URL: <http://sfs.gov.ua/ms/f11> (дата звернення: 24.04.2019).
19. Черевко Г. Хміль в Україні: проблеми і перспективи. Аграрна економіка. 2014. т. 7. № 1/2. С. 35-40.
20. Проценко А. В. Тенденції розвитку галузі хмелярства в Україні. Сталий розвиток економіки. 2015. №2 (27). С. 79-85.
21. Стратегія виходу вітчизняної хмелепродукції на зовнішні ринки: наук.-практ. реком. / Рудик Р. І. та ін. Житомир, 2017. 32 с.
22. Кластерна модель вертикальної інтеграції як напрям розвитку галузі хмелярства / Проценко А. В. та ін. Вісник аграрної науки. 2015. № 6. С. 67-72.